

Філософія

УДК 101:316.4.063:1(44)

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.18884226>

Феномен соціального виключення у філософії Мішеля Фуко

Ільчук Сергій Петрович,

аспірант кафедри філософії, соціології та релігієзнавства,

Карпатський національний університет

імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ, Україна,

<https://orcid.org/0009-0006-4034-4539>

Гоян Ігор Миколайович,

доктор філософських наук, професор, професор кафедри соціальної

психології, Карпатський національний університет

імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ, Україна,

<https://orcid.org/0000-0003-2548-0488>

Прийнято: 10.02.2026 | Опубліковано: 28.02.2026

Анотація Актуальність дослідження зумовлена глибинними трансформаціями сучасних суспільств, у яких механізми влади дедалі частіше набувають непрямих і децентралізованих форм, які можуть допомогти виявити фукіанська аналітика. **Мета** дослідження полягає у розкритті специфіки фукіанського підходу до соціального виключення та окресленні його концептуальних меж. **Методологія дослідження** передбачає використання комплексу методів, серед яких ключове місце займають історико-філософський метод у поєднанні з генеалогічним та археологічним підходами

М. Фуко, а також постструктуралістська рефлексія, що забезпечує критичне осмислення його концептуальних обмежень. У результатах дослідження проаналізовано соціокультурні передумови та контекст становлення фукіанського підходу до соціального виключення та окреслено своєрідність поглядів М. Фуко на соціальне виключення. На цьому тлі показано, що відхилення – це не випадкова аномалія, а системний результат функціонування дискурсивних практик. Встановлено, що структурування та нормалізація соціального простору здійснюються через механізми класифікації та ієрархізації, які детермінують межі «норми», автоматично продукуючи маргіналізацію «Іншого». При цьому маргіналізовані групи інтерпретуються не просто як пасивні об'єкти несправедливості, а як активні носії альтернативних щодо панівного дискурсу знань. Підкреслено, що відновлення соціальної справедливості та реалізації індивідуальної свободи можлива у процесі деконструкції дисциплінарних механізмів панівного дискурсу, яка звільняє місце для актуалізації голосу «Іншого». У висновках показано, що виявлення латентних форм виключення є важливою передумовою для його подолання. Це робить підхід М. Фуко потужним інструментом деконструкції соціального виключення як історично плинної та владно зумовленої практики. Одночасно зазначено, що фукіанська аналітика несе ризик епістемічної редуції, за якої голос маргіналізованих груп інтегрується в панівні дискурси на умовах самої влади. Це призводить до консервації статусу виключених суб'єктів як об'єктів зовнішньої інтерпретації, що актуалізує потребу в пошуку нових методологічних стратегій, здатних забезпечити їм роль повноцінних носіїв власного автентичного висловлювання.

Ключові слова: *соціальне виключення, маргіналізація, дискурсивні практики, висловлювання, знання, епістемічне насильство, норма, відхилення, М. Фуко.*

The Phenomenon of Social Exclusion in the Philosophy of Michel Foucault

Sergiy Ilchuk,

Postgraduate of the Department of Philosophy,

Sociology, and Religious Studies,

Vasyl Stefanyk Carpathian National University

Ivano-Frankivsk, Ukraine, <https://orcid.org/0009-0006-4034-4539>

Ihor Hoian,

Doctor of Philosophical Sciences, Professor of the Department of Social

Psychology, Vasyl Stefanyk Carpathian National University

Ivano-Frankivsk, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0003-2548-0488>

Abstract. *The relevance of the study is determined by the profound transformations of modern societies. Here, mechanisms of power are increasingly taking on indirect and decentralized forms, which Foucauldian analytics helps to identify. The purpose of the study is to reveal the specifics of Foucault's approach to social exclusion and to outline its conceptual boundaries. The research methodology involves the use of a range of methods, among which the historical-philosophical method combined with M. Foucault's genealogical and archaeological approaches play a key role. In addition, poststructuralist reflection is applied to provide a critical understanding of its conceptual limitations. The results of the study analyze the sociocultural prerequisites and context of the formation of Foucault's approach to social exclusion and outline the uniqueness of M. Foucault's views on social exclusion. Against this background, it is shown that deviation is not a random anomaly, but a systemic result of the functioning of discursive practices. It is established that the structuring and normalization of social*

space are carried out through mechanisms of classification and hierarchization, which determine the boundaries of the “norm,” automatically producing the marginalization of the “Other.” At the same time, marginalized groups are interpreted not simply as passive objects of injustice, but as active carriers of knowledge alternative to the dominant discourse. It is emphasized that the restoration of social justice and the realization of individual freedom is possible in the process of deconstructing the disciplinary mechanisms of the dominant discourse, which frees up space for the actualization of the voice of the “Other.” **The conclusions** show that identifying latent forms of exclusion is an important prerequisite for overcoming it. This makes Foucault’s approach a powerful tool for deconstructing social exclusion as a historically fluid and power-driven practice. At the same time, it is noted that Foucauldian analytics carries the risk of epistemic reduction, in which the voice of marginalized groups is integrated into dominant discourses on the terms of power itself. This leads to the preservation of the status of excluded subjects as objects of external interpretation, which highlights the need to search for new methodological strategies capable of ensuring their role as full-fledged carriers of their own authentic expression.

Keywords: social exclusion, marginalization, discursive practices, statement, knowledge, epistemic violence, norm, deviation, M. Foucault.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження проблеми соціального виключення у філософській спадщині Мішеля Фуко зумовлена глибинними трансформаціями сучасних суспільств. Вони, як цілком красномовно показує досвід російської пропаганди, сприяли тому, що механізми влади дедалі частіше діють у прихованому режимі, продукуючи нові моделі соціальної ексклюзії. Сьогодні це явище не обмежується формами відкритого виключення, а реалізується через нормативні дискурси, інституційні практики та процеси конструювання соціальної норми.

Дедалі більшої значущості за нинішніх умов набувають дослідження в межах яких осмислюються механізми соціальної стратифікації. Така цікавість викликана кризою глобальних інститутів, що була спричинена цифровими трансформаціями суспільства. Вони зруйнували засновану на доходах та владі вертикальну ієрархію соціальної стратифікації, замінивши її складною мережевою системою, в межах якої ключовим ресурсом став доступ до інформаційних ресурсів. В нових соціокультурних умовах, соціальна верхівка здебільшого володіє не заводами, а інформаційними каналами та цифровими платформами, від яких залежить зайнятість людей. Частина з них потерпають від соціального виключення, адже, працюючи за викликом, люди не мають соціальних гарантій від профспілок, пенсійних фондів чи інших соціальних інституцій. Останні, передаючи частину своїх функцій алгоритмам розподілу ресурсів, втрачають можливість одноосібно встановлювати соціальний статус індивіда.

Надзвичайно стрімкий розвиток цифрового середовища привертає увагу дослідників до ідей М. Фуко, який одним з перших у європейському інтелектуальному дискурсі сфокусувався на ролі дискурсивних практик у процесі конструювання соціальних норм і механізмів влади, через які відбувається регуляція індивідів і груп. Не менше уваги вчений приділив вивченню дисциплінарних практик, які явно чи приховано застосовує влада для нормалізації суб'єктів, тим самим визначаючи тих, хто формує суспільство, і тих, хто має залишитися поза ним. Зосередження уваги на цих проблемах дало можливість вченому виявити та показати дискурсивні практики, з допомогою яких влада може конструювати ідентичність «Іншого». На наш погляд, такий підхід набуває особливої актуальності в умовах алгоритмічного управління та епістемічної невизначеності епохи постправди, які стрімко формують нові моделі соціального виключення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зважаючи на глибину філософської спадщини М. Фуко, його ідеї та окреслені ним проблеми

привернули увагу цілої низки закордонних дослідників. До прикладу можна згадати праці М. Пітерса та Т. Беслі (M. Peters & T. Besley) [1], Т. Крістіанса (T. Christiaens) [1], К. Файло (Ch. Philo) [3] та інших учених, які досліджували соціальне виключення послуговуючись фукіанською аналітикою. Це дало їм можливість доволі аргументовано показати, як сучасні інституційні практики встановлюють норми та формують критерії доступу до ресурсів, продукуючи водночас нові форми соціального виключення.

Не менш цікавими в контексті нашого дослідження видаються наукові праці в межах яких розкрито дискусійні моменти наукової спадщини М. Фуко. Очевидно, що в цьому контексті насамперед варто згадати роботу Ж Дерріда «Cogito та історія божевілля», у якій він різко критикує роботу М. Фуко «Історія божевілля в класичну епоху». Зокрема, вчений ставить під сумнів можливість написати історію божевілля, не вдаючись до мови розуму. Для Ж Дерріда фукіанський задум постає «наївним» інтелектуальним задумом, який, викриваючи владу розуму, залишає божевілля «німим», як мінімум з огляду на те, що робота постає текстом розумної людини [3]. Не менш плідний аналіз наслідків фукіанського підходу запропонував і вже згаданий нами Т. Крістіанс. На відміну від Ж. Дерріда, який зосередив свою критику на епістемологічних аспектах реконструкції історії божевілля, він показав її структурну односторонність. Зокрема, вчений вважає, що фукіанська аналітика, не враховує ролі фінансових інструментів (кредитів, деривативів, інвестицій), які створюють умови для виключення через включення: формально людина залишається інтегрованою в соціум, проте в реальності вона позбавлена контролю над своїм життям [1].

Поряд із науковими розвідками, що зосереджені на інтерпретації проблеми соціального виключення у працях М. Фуко, існує значний масив закордонних досліджень, присвячених осмисленню спадщини постструктуралізму та його ролі у концептуалізації та дослідженні проблеми соціальної ексклюзії як дискурсивно та інституційно виробленого процесу. У

цьому контексті цікавими видаються праці М. Філіпса (M. Phillips) [5] та Р. Діас-Боуна (R. Diaz-Bone) [6], у яких вчені показали роль мовних практик у конструюванні межі між «нормою» та «відхиленням»; розвідки Т. Хана та Е. Макічен (T. Khan & E. MacEachen) [7], в яких продемонстровано роль сучасних практик урядування у продукуванні нових форм виключення. Вагомий внесок у дослідження соціального виключення зробили й М. Новіцька-Франчак (M. Nowicka-Franczak) [8], яка проаналізувала символічні механізми маргіналізації та відтворенні соціальних ієрархій у публічному дискурсі, а також М. Хансен та П. Тріантафіллу (M. Hansen & P. Triantafillou) [8], які дослідили особливості самокерованого виключення.

У той час як у закордонному інтелектуальному дискурсі проблема соціального виключення почала концептуалізуватися у другій половині ХХ ст., привернувши чимало уваги вчених, в українському науковому середовищі ці питання лише починають активно досліджуватися. Останніми роками в Україні з'являються роботи (М. Карп'як [10], С. Сторожук [11], С. Шульц [12] та ін.), спрямовані на актуалізацію питання соціальної ексклюзії у науковому дискурсі, не вдаючись до фукіанського підходу. Таким чином поза увагою дослідників залишилося вкрай актуальне для сучасного українського суспільства вивчення того, як влада, дискурсивні практики та інституційні механізми формують критерії «нормальності» та «відхилення», а також виробляють структурні та символічні форми маргіналізації окремих груп населення. Звісно, ці проблеми були опосередковано розглянуті українськими дослідниками, які у своїх працях аналізували ключові аспекти спадщини М. Фуко. В цьому контексті на увагу заслуговують праці В. Скиртача [12], Ю. Ходанича [14], В. Клименка [15], І. Матвієнко [16], І. Остапець [17] та низки інших українських учених.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Попри значну увагу науковців до проблеми соціального виключення у філософській спадщині М. Фуко, низка важливих аспектів творчості вченого і досі не

отримали належного вивчення, навіть попри те, що вчений залишається одним з найбільш цитованих авторів. Така дещо парадоксальна ситуація спричинена цифровими трансформаціями сучасного світу: вони підірвали пріоритет ретельно проаналізованого М. Фуко модерного паноптикуму, зробивши нагляд децентралізованим і невидимим. За таких умов фізичне виключення змінюється цифровою дискримінацією, яка наразі залишається мало вивченою і в українському і в закордонному інтелектуальному дискурсі.

Перспективним напрямом, що наразі залишається на периферії наукової уваги, є міждисциплінарне поєднання фукіанської археології знання з постколоніальним аналізом сучасних практик маргіналізації. Особливо актуально це для України, де історичні процеси колоніального імперського минулого, а також сучасні геополітичні виклики, створюють умови для маргіналізації певних регіонів, груп населення та культурних спільнот. Дослідження цих аспектів проблеми мають синхронний та діахронний вимір і можуть стати цікавими не тільки для української, а й світової спільноти.

Аналіз згаданих викликів є науково значущим і потребує системного та всебічного осмислення концептуальних принципів, запропонованих М. Фуко, через які можна глибше аналізувати процеси соціального виключення.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). З огляду на зроблені нами зауваження, мета роботи полягає у розкритті специфіки фукіанського підходу до соціального виключення та окресленні його концептуальних меж.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких дослідницьких завдань:

1. Проаналізувати соціокультурний контекст становлення фукіанського підходу до соціального виключення.
2. Окреслити своєрідність поглядів М. Фуко на соціальне виключення.
3. Розкрити обмеження фукіанської концепції соціальної ексклюзії.

Методологія дослідження базується на комплексі методів, серед яких ключове місце займає історико-філософський метод у поєднанні з генеалогічним та археологічним підходами М. Фуко, доповненим постструктуралістською рефлексією, що дозволяє критично осмислити як його концептуальні здобутки, так і обмеження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Переходячи до реалізації поставленої у дослідженні мети, необхідно попередньо зауважити, що у середині XX століття проблема соціального виключення ще не була концептуалізована як самостійне теоретичне поле, втім вона активно осмислювалася в межах філософських, соціологічних і культурних дискурсів. У цей час панують підходи, які розглядають соціальне виключення крізь призму проблеми маргінальності, девіації та соціальної патології, тим самим експлікуючи виключених як відхилення від нормативного соціального порядку [18]. Паралельно з такими підходами розвивався й екзистенціалізм, в межах якого досвід виключення був експлікований як переживання самотності, відчуження та абсурду в умовах масового індустріального суспільства. Показовим прикладом у цьому контексті можуть стати праці Ж.П. Сартра та А. Камю, які хоч безпосередньо й не послуговувалися поняттям «соціальне виключення», проте зуміли показати досвід відчуження як фундаментальну характеристику людського існування в умовах модерного суспільства [19; 20].

Водночас із розвитком європейських інтелектуальних дискурсів формувалися інституції повоєнної соціальної держави, інституції якої вважали, що соціальне відхилення не зумовлене особистісними дефектами, а виникає під впливом соціальних умов – бідності, нерівності, відсутності освіти та соціальної підтримки, які зрештою порушують стабільність суспільства. Аби запобігти відхиленням, суспільство загалом та держава загального блага безпосередньо, повинні забезпечити маргіналізованим групам доступ до освіти, охорони здоров'я, житла та соціальної підтримки, а також створювати

програми їхньої ресоціалізації. Це дасть можливість інтегрувати людей у суспільні процеси, зменшити ризики девіації та сприяти соціальній стабільності, одночасно надаючи індивідам можливість реалізувати свій потенціал і відновити довіру до соціальних інституцій [21].

Сформований у рамках концепту соціальної держави погляд на девіацію як соціальне явище, що з'явилося внаслідок несприятливих соціальних умов, підготував ґрунт та став концептуальною основою інтелектуальної діяльності М. Фуко. Наприкінці 1950-х років він почав активно цікавитися тим, як суспільство визначає межі «нормального» і «відхиленого», що, зрештою, спонукало його всебічно вивчати діяльність психіатричних інституцій. Робота тут дозволила вченому показати, що «божевілля» – це соціально сконструйоване явище, що виникає в результаті інституційного контролю та дискурсивних практик влади [22].

Досвід, набутий у процесі підготовки та написання «Історії божевілля» (1961), дозволив М. Фуко глибоко збагнути механізми соціального виключення. Про це свідчить солідарність вченого з учасниками травневих подій 1968 року та подальша зацікавленість проблемами маргіналізованих груп. Вона спонукала вченого приєднатися до «Групи інформації про в'язниці» (Groupe d'information sur les prisons – GIP), яка займалася збором і поширенням даних про умови утримання у французьких в'язницях [23]. Паралельно з активною громадською діяльністю М. Фуко займався теоретичними дослідженнями. Зокрема, у 1969 році він опублікував широко відому сьогодні роботу «Археологію знання» [24], де сформулював методологічний інструментарій для аналізу дискурсивних практик, які визначають, що вважається нормальним, істинним або девіантним у різні історичні періоди.

У прагненні зреалізувати поставлені в «Археології знання» завдання та запропонувати аналітичні інструменти для осмислення проблем, які тривалий час залишалися у фокусі його наукових зацікавлень, М. Фуко пропонує

відмовитися від традиційної історії та зосередитися на правилах, структурах та умовах, які визначають, що вважається знанням у конкретну епоху. Такий підхід, як стверджує філософ, дасть можливість усунути суб'єкта та дослідити обставини, які задають контекст для певного типу висловлювань. Зауважимо, що останні, згідно з переконанням М. Фуко, докорінно відрізняються від речень, адже постають як подія, яку «ані мова, ані смисл ніколи не можуть повністю вичерпати... тому, що вона є унікальною, як і всяка подія й водночас відкритою для повторення, перетворення, відновлення» [24, с. 46]. Інакше кажучи, вчений вважає, що висловлювання набуває значення лише у контексті архіву, тобто сукупності дискурсивних практик і правил, які фіксують, організовують і роблять можливим існування окремого висловлювання в історії. Саме тому одне й теж саме речення, в одних умовах може бути, а в інших не бути висловлюванням. Це ж, своєю чергою, дає підстави стверджувати, що істина – не відкривається «мислячим суб'єктом», а формується соціальними практиками, які задають правила, норми та критерії, згідно з якими суспільство розуміє хто, де, і що має право говорити [24, с. 81–87]. Для прикладу М. Фуко згадує психіатрію, в межах якої його цікавить не істинність тих чи інших положень, а обставини за яких про божевілля стало хворобою, а не гріхом чи юродством, що уможливило зв'язок з Богом.

Запропоноване М. Фуко зміщення фокуса уваги від автономного суб'єкта до історичної практики, що конститує знання, дало йому можливість аргументовано показати, що знання – це не об'єктивний опис реальності, а сформований на злобу дня інструмент соціального контролю. Цей висновок надзвичайно важливий в контексті дослідження соціального виключення, яке таким чином постає результатом роботи історично сформованої системи правил, які структурують суспільство, закріплюючи уявлення про божевілля, бідність чи злочинність. Доволі розлого цю думку вчений розкриває в «Історії божевілля» на прикладі змін, що відбулися в результаті переходу суспільства від меркантилістського способу

господарювання до промислового виробництва. Вони, чи не вперше у світовій історії, чітко й однозначно показали, що «бідність необхідна, бо не знищена; але вона необхідна і тому, що уможлиблює існування багатства» [22, с. 428]. Це ж, своєю чергою, означає, що соціальні нерівності не є випадковим явищем, а структурно закладені у суспільні та економічні системи, де існування бідних стає передумовою для підтримання привілеїв і ресурсів багатих.

Показуючи, як бідність, колись трактована як божественне покарання, перетворюється на економічну категорію, М. Фуко одночасно окреслює зміни у соціальній стратифікації, які стали результатом розмежування бідних на «здорових» і «хворих». Завдяки їм, нужденні, що здатні були працювати, вийшли з ізоляції та почали сприйматися як цілком позитивний соціальний елемент, навіть тоді, коли не приносять користі. Натомість ті, хто з об'єктивних або суб'єктивних причин не здатний працювати – божевільні, бродяги та інші маргіналізовані групи – через дискурсивні практики, вироблені медичними, освітніми та пенітенціарними закладами, виводяться за межі соціальної норми. Фактично, виключаючи з суспільного життя нездатних працювати, держава тим самим позбавлялася «соціального баласту», що обмежував її здатність примножувати багатство.

Дещо радикальні, на перший погляд, ідеї М. Фуко, невдовзі з нових теоретичних позицій були репрезентовані Е. Тоффлером як друга хвиля цивілізаційних трансформацій. На думку вченого, вона була спричинена індустріалізацією, яка вимагала радикального перетворення великої патріархальної родини в нуклеарну сім'ю, що в перспективі спричинило виключення окремих її членів з активного життя. Індустріальна система потребувала мобільних робітників спонукаючи суспільство ізолювати осіб (літніх, дітей тощо), які не відповідають критеріям соціальної або економічної ефективності. Опіку над якими взяли на себе нові спеціалізовані заклади: освіта дітей відійшла до школи, піклування про людей похилого віку – до робітних будинків, будинків для літніх людей чи притулків [25, с. 35]. Ці

заклади виключали людей з активного повсякденного життя суспільства та родини, що зрештою призвело до того, що цінність людини дедалі частіше почали визначати її продуктивністю, а не місцем у родинній структурі.

Маючи докорінно відмінну від М. Фуко методологічну позицію, Е. Тоффлер водночас цілком суголосно французькому мислителю показує, що індустріальна доба виробила низку принципів – стандартизація, спеціалізація, синхронізація, концентрація, максимізація, централізація, керуючись якими виключала всіх, хто не вписувався в їхні рамки [25, с. 35]. При цьому, соціальне виключення, підготовку до якого готувала школа, формуючи уявлення про «нормальних» та «девіантних», відбувалося у випадку порушення кожного з них. Особливо гостро сприймалися прояви індивідуальності, які виходили за межі нормативного стандарту й тим самим ставили під сумнів стабільність соціального порядку. Звісно, у прагненні вижити та залишатися ефективною соціальна система виробляла механізми дисциплінування та уніфікації, покликані нейтралізувати такі відхилення.

На наш погляд, запропонований Е. Тоффлером огляд доволі точно відтворює соціальні умови та наслідки індустріальної раціональності, ігноруючи між тим внутрішні механізми нормалізації та виключення, на яких зосереджував свою увагу М. Фуко. Для нього, маргіналізовані групи – божевільні, в'язні, хворі – є не просто об'єктами соціальної несправедливості, а мимовільними носіями «знань», що внаслідок історичних обставин існують поза межами панівного дискурсу. У прагненні відновити справедливість, вчений прагне надати суб'єктності, а з нею і голосу тим, кого офіційна наука (психіатрія, кримінологія) перетворила на німих об'єктів дослідження. На його думку, це дасть можливість переглянути панівні підходи до історії та створити історію від імені переможених і тим самим виступити проти дисциплінарної системи та розширити простір реалізації індивідуальної свободи.

Попри те, що схарактеризована нами позиція М. Фуко відкриває широкий методологічний простір для аналізу механізмів влади та структури суспільних відносин, дослідниця постколоніальних студій Г. Співак, вважає її надзвичайно наївною. Вона стверджує, що вчений, так само як інші західні теоретики, несвідомо зберігає образ «Заходу як Суб'єкта» [26, с. 69, 75]. Це призводить до несвідомого збереження привілейованої інтелектуальної позиції, яка свідомо або несвідомо нав'язує пригнобленим власні категорії знання, тим самим підтримуючи глобальні економічні та соціальні нерівності. На думку вченої, ця суперечність стала закономірним наслідком того, що М. Фуко, описуючи епістемічне насильство як радикальну зміну правил гри в європейській культурі наприкінці XVIII століття, некритично проігнорував роль колонізованих народів. Виступаючи з привілейованої позиції, М. Фуко, як цілком справедливо зауважує дослідниця, немовби забуває про те, що необхідною умовою утвердження гуманістичних та просвітницьких ідеалів у Європі стали колонізовані народи. Для європейців вони були об'єктом, який можна і потрібно вивчати, описувати і навіть рятувати, задаючи йому норми та цінності колонізаторів, внаслідок чого вони втратили здатність думати і говорити про себе власними категоріями [26, с. 76].

Складність та неоднозначність цієї ситуації, так само як і наслідків методологічних орієнтирів М. Фуко, Г. Співак показує на прикладі діяльності індійської групи «Дослідження підлеглих». Вона, керуючись фукіанськими настановами, поставила собі за мету переписати історію Індії, показавши її як ланцюг селянських повстань та переривчастих актів колоніального спротиву через офіційні хроніки чи поліцейські звіти. Ця робота була надзвичайно важливою, проте не досягнула належних результатів. Історики цієї групи описували підлеглих, послуговуючись виключно термінами західної науки. Це призвело до того, що голос поневолених селян залишався непочутим, адже звучав у вигляді чергового конструкту інтелектуалів, які, хоч і ненавмисно,

проте продовжували справу колонізаторів, остаточно знищуючи унікальний слід Іншого в історії [26, с. 78-79].

Звісно, виявлені Г. Співак суперечності у підходах групи «Дослідження підлеглих» не нівелюють значущості та інтелектуальної доброчесності проєкту, який привернув увагу суспільства до проблеми соціального виключення. Водночас вони залишили відкритим питання, чи справді дослідникам вдалося надати голос виключеним, чи ж їхні підходи фактично відтворили нову форму інтелектуальної апропріації. Адже, як свідчить приклад М. Фуко, уникнути цього ризику складно навіть найбільш критично налаштованим ученим, оскільки їхній аналітичний інструментарій неминуче формується в межах панівного дискурсу.

Висновки. Виходячи з викладеного, приходимо до висновку, що соціальне виключення почало оформлюватися як самостійне поле наукового аналізу в другій половині ХХ століття, натомість його змістовне наповнення активно формувалося в межах попередніх дискурсів. Особливе місце в цьому контексті належить екзистенціалізму, який став одним з перших філософських напрямків, що експлікував досвід виключення через призму індивідуального буття, описуючи його як граничне переживання самотності в умовах дегуманізованого масового суспільства. Чималий інтерес дослідників викликало також соціальне відхилення, яке в середині ХХ століття почало трактуватися не тільки як результат особистої недбалості, а як продукт соціальних структур і нерівномірного розподілу ресурсів.

Загальне зростання наукового інтересу до соціальної девіації заклало ідейні підвалини інтелектуальної діяльності М. Фуко. У процесі всебічного дослідження соціальної девіації, вчений аргументовано показав, що знання не варто розглядати як незаангажоване віддзеркалення реальності, адже воно функціонує як механізм влади, покликаний структурувати та контролювати соціальний простір засобами соціальної маргіналізації та виключення. З огляду на це, повернення права голосу тим, кого витіснили за межі норми, стає

своєрідним виступом супроти дисциплінарної системи, який руйнує монолітність панівного дискурсу та закладає фундамент для розширення простору для реалізації індивідуальної свободи.

Хоча запропонований М. Фуко підхід пропонує нетиповий і важливий спосіб осмислення соціального виключення як системного процесу влади, його методологія не раз зазнавала цілком виваженої критики з боку низки дослідників. Здебільшого вони наголошували на наївній вірі вченого у можливість повернення власного голосу маргіналізованим групам в межах чинних владних ієрархій, у результаті чого голос поневолених звучав як інтерпретація, а не самостійне висловлювання.

Список використаних джерел

1. Peters M. A., Besley T. A. C. Social Exclusion/Inclusion: Foucault's Analytics of Exclusion, the Political Ecology of Social Inclusion and the Legitimation of Inclusive Education. *Open Review of Educational Research*. 2014. Vol. 1, No. 1. P. 99–115.
2. Christiaens T. Financial neoliberalism and exclusion with and beyond Foucault. *Theory, Culture & Society*. 2019. Vol. 36, No. 4. P. 95–116. <https://doi.org/10.1177/0263276418816364>
3. Philo C. Doing space and star power: Foucault, exclusion–inclusion and the spatial history of social policy. *Towards a Spatial Social Policy: Bridging the Gap Between Geography and Social Policy* / ed. by A. Whitworth. Bristol : Policy Press, 2019. P. 41–68. <https://doi.org/10.46692/9781447337928.003>
4. Дерріда Ж. Cogito та історія божевілля. *Письмо та відмінність*. Київ, 2004. С. 65–131.
5. Phillips M. J. *Towards a social constructionist, criticalist, Foucauldian-informed qualitative research approach: Opportunities and challenges*. SN Social Sciences. 2023. Vol. 3, Art. 175. <https://doi.org/10.1007/s43545-023-00774-9>

6. Diaz-Bone R. *Developing Foucault's discourse analytic methodology*. *Forum Qualitative Social Research*. 2006. Vol. 7, Iss. 1, Art. 71. URL: <https://doi.org/10.17169/fqs-7.1.71>
7. Khan T. H., MacEachen E. *Foucauldian discourse analysis: moving beyond a social constructionist analytic*. *International Journal of Qualitative Methods*. 2021. Vol. 20. DOI: 10.1177/16094069211018009.
8. Nowicka-Franczak M. *Post-Foucauldian discourse and dispositif analysis in the post-socialist field of research: Methodological remarks*. *Qualitative Sociology Review*. 2021. Vol. 17, Iss. 1. P. 72–95. <https://doi.org/10.18778/1733-8077.17.1.6>
9. Hansen M. P., Triantafillou P. *Methodological reflections on Foucauldian analyses: Adopting the pointers of curiosity, nominalism, conceptual grounding and exemplarity*. *European Journal of Social Theory*. 2022. Vol. 25, No. 4. P. 559–577. <https://doi.org/10.1177/13684310221078926>
10. Карп'як М. О. Соціальна ексклюзія в Україні: ознаки та форми прояву в сучасному суспільстві. *Регіональна економіка*. 2020. № 2. С. 144–152.
11. Storozhuk S., Petraniuk A., et al. A healthy society: social challenges of digitalization and the ways to overcome them (the Ukrainian experience). *Wiadomości Lekarskie*. 2023. Vol. 76, № 9. P. 2103–2111. <https://doi.org/10.36740/wlek202309129>
12. Шульц С., Лисяк Н. Просторова ексклюзія в містах України: аналіз і напрями протидії. *Економіка України*. 2022. Т. 65, № 12(733). С. 69–83. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.12.069>
13. Скиртач В. М., Гонтар В. Можливість існування нераціональних форм суб'єкта у філософії М. Фуко. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 147 (Філософські науки). С. 134–137.
14. Ходанич Ю. Науковий дискурс і владні стосунки у Мішеля Фуко. *Науковий вісник Чернівецького університету. Філософія*. 2015. № 756–757. С. 40–44.

15. Клименко В. Філософія влади Мішеля Фуко: критичний погляд на західну демократію. Молодіжний економічний вісник ХНЕУ ім. С. Кузнеця. 2019. № 5. URL: <http://repository.hneu.edu.ua/handle/123456789/21675>
16. Матвієнко І. Автор, текст, дискурс: філософські розвідки Мішеля Фуко. *Multiversum. Philosophical almanac*. 2016. № 3–4. С. 81–86.
17. Остапєць І. Ю. Концепт свободи в філософії постмодерну. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2025. № 13. С. 130-138. <https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.19>
18. Parsons T. *The Social System*. Glencoe, IL : Free Press, 1951. 535 с.
19. Камю А. *Міф про Сізіфа*. Пер. з фр. О. Жупанський. «Портфель», 2015, 105 с.
20. Сартр Ж.-П. Буття і ніщо: Нарис феноменологічної онтології / Пер. з фр. В. Лях, П. Тарашук. К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 854 с.
21. Garland D. *The Welfare State: A Very Short Introduction*. Oxford : Oxford University Press, 2016. 152 с.
22. Foucault M. *Histoire de la folie à l'âge classique*. Paris : Gallimard, 1961. 356 p.
23. Institut Mémoires de l'édition contemporaine. *Groupe d'information sur les prisons (GIP)* – фонд. IMEC Archives. URL: <https://imec-archives.com/archives/fonds/159GIP> (переглянуто 07.02.2026).
24. Фуко М. Археологія знання. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. 326 с.
25. Тоффлер Е. Третя Хвиля. Київ: Вид. дім «Всесвіт», 2000. 480 с.
26. Spivak G. C. *Can the Subaltern Speak? Colonial Discourse and Post-Colonial Theory* / ed. by P. Williams & L. Chrisman. New York : Columbia University Press, 1992. P. 66–111.